

EPSKA GRANICA IZMEĐU BOSNE I SANDŽAKA IZ UGLA DVA PJEVAČA-GUSLARA AHMET-BEGA I MURAT-BEGA MUŠOVIĆA

Emir Mušović

Apstrakt

U ovom radu dotičemo se historijskog konteksta postojanja epske granice kroz primjere životnog puta dva pjevača-guslara, Ahmet-bega i Murat-bega Mušovića, i njihovih epskih pjesama zabilježenih od strane harvardskog profesora antičke književnosti i homerologa Milmana Parryja u Bijelom Polju 1935. godine. Prikazivanjem dijela njihovog epskog opusa, ukazujemo na bogatu usmenu tradiciju Bošnjaka sačuvanu u Milman Parry Kolekciji na Harvardu. Međutim, sama sudbina kulturnih stvaralaca bošnjačkog epskog prostora duboko je isprepletena s turbulentnim događajima s kraja XIX stoljeća i povlačenjem Osmanskog carstva s Balkana. Taj put od pojedinačnog epskog svijeta do trajanja u kolektivnom pamćenju omeđen je društvenom stvarnošću i naučnim doprinosom cjelokupne zajednice. Iz tog razloga smo odlučili da pjevača, pjesmu i zapisivača stavimo u istu ravan, svjesni njihove podjednake važnosti. Donoseći zaključke o epskoj prošlosti, koristili smo "kazivanja" Ahmet-bega i Murat-bega Mušovića, snimljena na 12-inčne aluminijumske ploče s vjernim živim glasovima kazivača. Uvažavajući njihova razmišljanja, postajemo bliskiji sagovornici tog vremena udaljenog od nas decenijama. Predočeni su dijelovi dvije pjesme kao primjeri dostignutog epskog znanja, a osvrnuli smo se i na njihove repertoare i govor karakterističan za to područje.

Kao proizvod viševjekovnog susretanja, ali i sukobljavanja civilizacija, epski prostor Bošnjaka bio je stalno pod udarom i na vjetrometini historijskih zbivanja. Upravo su takvi parametri pogodovali razvoju kulture multietničkoga sklopa sa svojim prednostima, ali i podesnošću za osporavanje i pokušaje prisvajanja. Stoga je povlačenje epske granice stvorene od strane Bošnjaka u usmenoj tradiciji Balkana od neprocjenjivog značaja za cjelokupno književno stvaralaštvo jednog naroda kao pojavno glasilo njegovog identiteta. Ovim istraživanjem dobićemo i dio odgovora na pitanje da li uopšte postoji epska granica?

Ključne riječi: epska granica, Bosna, Sandžak, gusle, Milman Parry Kolekcija na Harvardu, Mušovići, Bijelo Polje, rječnik.

Uvod

Gledanje prošlih događaja iz ugla narodnog kazivača i usmene predaje naročito je svojstveno balkanskom kulturnom miljeu¹. Epska pjesma kao oblik narodnog izraza prenosila se generacijama s koljena na koljeno i bila je predmet izučavanja brojnih naučnika s različitih i domaćih i svjetskih univerziteta². Na tom putu sakupljanja narodne mudrosti i usmenog predanja neizostavno je spomenuti: Vuka Stefanovića Karadžića³, Simu Milutinovića Sarajliju⁴, Ivana Jukića i Grgu Martića (Ljubomir Hercegovac)⁵, Vuka Vrčevića⁶, Mehmeda

¹ *Narodnu književnost čine tekstovi koje stvaraju, usmeno prenose i mijenjaju nepismena lica. Narodna književnost ne prestaje s pojavom pisane književne riječi, nego s njom može uporedo da živi: utičući na nju i primajući njene uticaje.* Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, 71.

² Najpoznatiji su svakako američki homerolozi Milman Parry (1902–1935) i Albert Lord (1912–1991).

³ Tako Vuk Stefanović Karadžić u svoje prvo objavljeno djelo *Mala prstonarodna slaveno-serbska pesnarica*, štampano u Beču iz 1814. godine, uvrštava poznatu narodnu baladu iz Bosne Hasanaginicu.

⁴ Sima Milutinović Sarajlija, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka sabrana Čubutom Čojkovićem Cernogorcem* (pseudonim za Simu Milutinovića Sarajliju), Budim: 1833, Lajpcig: 1837, (tzv. lajpciško izdanje).

⁵ Jukić-Martić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Svezak prvi. Pjesme junačke*. U Osieku 1858.

⁶ Vuk Vrčević, *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi muhamedove vjere pjevaju)*, Skupio i na svjet iznio Vuk vitez Vrčević, U Dubrovniku nakladom knjižare D. Prethera, 1890.

Kapetanovića Ljubušaka⁷, Kostu Hörmanna⁸, Luku Marjanovića⁹, Matiju Murka, Andriju Luburića i mnoge druge. Oni su prikupili gro bošnjačke (muslimanske) epike. Prikupljenom građom u drugoj polovini XX stoljeća, između ostalih, bavili su se profesori: Đenana Buturović, Alija Nametak, Enes Kujundžić, Rašid Durić, Zlatan Čolaković, Mirsad Kunić i mnogi drugi. Na prostoru Sandžaka izdvajamo nemjerljiv doprinos književnika Huseina Bašića¹⁰. Svakom ko se bavi pitanjem “prostora” u književnosti, u našem slučaju epskom deseteračkom pjesmom, nameće se kao nužnost povlačenje njenih granica prilikom stvaranja vlastitog djela¹¹. Takav pristup zahtijeva od nas izdefiniране kriterije bez kojih se često zalazi u tuđu kulturnu baštinu¹². Koristeći termin

⁷ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839 - 1902) političar, pisac, sakupljač narodnih umotvorina i kaligraf. Potiče iz ugledne begovske familije, a bio je kajmakam (upravnik) u nekoliko mjesta u Bosanskom ejaletu (Stolac, Foča, Trebinje) kao i prvi gradonačelnik Sarajeva nakon okupacije. Istakao se i kao urednik lista Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu) koji je počeo izlaziti 1891. godine. Iz predgovora (O piscu i njegovom djelu - Džafer Obradović) reprint izdanja *Narodnog blaga*, Sejtarija, Sarajevo, 1997.

⁸ *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini I i II – sabrao Kosta Hörmann* (Sarajevo: 1888, 1889). U dvije knjige publikovano je ukupno 75 epskih pjesama. Njegovom zaostavštinom prvenstveno se bavila prof. Đenana Buturović.

⁹ Luka Marjanović (1844–1920) jedan je od utjecajnijih sakupljača bošnjačke (muslimanske) epske tradicije XIX vijeka. Zaslužan je za zbirku *Hrvatske narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj Hrvatskoj Krajini i u turskoj Hrvatskoj* (Zagreb: 1864), u kojoj između ostalog piše: “Kad sam već kako mislim, kazao, da se ove pjesme bolje razume, nemogu da nekažem, da sam dugo morao misliti, kakav da bude naslov ove knjižice. Za stanovnike turske Hrvatske neznam pravo šta su, jer negovore niti da su Srbi niti da su Hrvati, već su Mađari i Bošnjaci, a govore jezikom bosanskim ili bošnjačkim... Tri starca, dvie starice jedna žena, jedan momak i četiri djevojke bijahu mi pjevači.” Luka Marjanović, *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u Gornjoj Hrvatskoj, Krajini, i Turskoj Hrvatskoj, sabrao Luka Marjanović*, svezak I, 1864, Zagreb, VI. Nešto kasnije u izdanju Matice hrvatske publicira *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knjiga III, Zagreb, 1898. Naročito je vrijedan *Predgovor* knjige, u kojem je autor napravio osvrt na karakteristike “muslimanskih junačkih pjesama”.

¹⁰ Njegov rad je valorizovan kroz Antologiju usmene književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, koja se sastoji od četiri knjige (I. *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Antologija)*, II. *Usmena epika Bošnjak iz Crne Gore i Srbije (Antologija)*, III. *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Antologija)*, IV. *O usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije (Hrestomatija)*).

¹¹ Jedan od radova na ovu temu domaćih autora jeste knjiga *Mitski prostor i epika* (SANU: 1992) profesorice Mirjane Detelić (1950-2014), dugogodišnje saradnice SANU (Između ostalog članice Odbora za proučavanje istorije književnosti i Odbora za narodnu književnost).

¹² “U razmatranju sveukupnosti epske narodne poezije balkanskog prostora, jasno se izdvajaju dva sloja - hrišćanski i muslimanski sloj epskih narodnih pesama. Oba sloja u zapisima egzistiraju i autonomno, sa svojim osobenostima, i homogeno, na području tematsko-sižejnih i patoloških karakteristika”. Dušica Minjović, “Ženidbe otmicom u epskoj narodnoj poeziji - Modulativnost tema”, *Almanah*, br. 35-36, Podgorica, 2006, 30. O ovom problemu v. esej prof. dr. Rašida Dujrića: “Pledoaje za ravnopravnost akademskog proučavanja bosanske književnosti u južnoslavenskom štokavskom

bošnjačka epika, kao dijela bosanske usmene književnosti, dužni smo naznačiti to, da je stvarana na znatno širem prostoru nego što ga čini današnja Bosna i Hercegovina (kao matična država Bošnjaka), te da obuhvata i područja gdje žive (ili su živjeli) muslimani izvan njenih granica. Posebno na umu imamo teritoriju Sandžaka¹³, odnosno dijelove Srbije i Crne Gore s većim gradovima poput: Užica, Podgorice, Nikšića, Bara, Pljevalja, Bijelog Polja i drugih urbanih mjesta gdje je muslimansko stanovništvo, u osmanskom periodu činilo većinu.

Činjenica da se usmeno djelo stvara svaki put iznova i da se prenosi usmenim putem izdvaja promjenljivost kao jednu od osnovnih obilježja narodne književnosti. Za primjer promjenljivosti kulturnog pamćenja, može nam poslužiti danas crnogorski grad Nikšić (u starijim izvorima nazivan Onogošt). Dakle, do njegovog osvajanja od strane Crnogoraca 1877. godine, bio je stoljećima neodvojivi dio Bosanskog ejaleta/vilajeta, odnosno osmanske Hercegovine. U tom periodu često nazivan "krvavim gradom", upečatljivih obrazaca čojstva i junaštva, mjera života potrebnog za gusle! Danas, sasvim razumljivo, vrijeme zamagljuje bošnjačku epiku (crnogorsko-hercegovački, odnosno sandžačko-krajiški tip) oblikovanu na ovom području. Iako mnogi glasoviti pjevači, čije su pjesme uvrštene u razne zbirke, potiču iz "turskog Nikšića"¹⁴. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine, kao prve zajedničke države Južnih Slovena (ime je 1929. godine promijenjeno u Kraljevina Jugoslavija), odrazilo se i na usmenu književnost Bošnjaka. Uslijedio je proces marginalizacije rasparčane bosanske kulturne baštine (što je i ime te države nagovještavalo), uz često prisvajanje njenih tekovina. To je uvjetovalo period bez značajnijih publikacija¹⁵

prostoru na fakultetima u postjugoslavenskom društvu: sa argumentima interkulturalnosti i intertekstualnosti bosanske književnosti", *Almanah*, Br. 87-88, Podgorica, 2021, 9-18.

¹³ U administrativnom smislu teritorija tzv. Sandžaka bila je dio Bosanskog ejaleta od njegovog osnivanja 1580. godine pa do priključenja Novopazarskog sandžaka Kosovskom vilajetu 1877. godine. Međutim, uslijed brojnih reorganizacija Osmanske carevine mnogi sandžački gradovi često su mijenjali svoj upravno-administrativni položaj. Za teritorijalnu podjelu Bosanskog ejaleta v. Ahmed S. Aličić: *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983. Za kasniji period v. Mustafa Imamović: *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.

¹⁴ Istraživanjem bošnjačke/muslimanske epike sa ovog prostora posebno se bavio etnolog Andrija Luburić (porijeklom iz Nikšića), čiji se veći dio zaostavštine čuva u Arhivu Srbije u Beogradu.

¹⁵ Iz tog perioda vrijedno je pomenuti dva rada Tomislava Maretića: *Metrika muslimanske narodne epike* publikovana u dve knjige Rad JAZU 1935/1936 iz Zagreba. Izdajmo i naučni folkloristički časopis *Prilozi proučavanju narodne poezije* (Beograd, I, 1934 - VI, 1939) čiji urednici Radosav Medenica i Alojz Smaus u više navrata su pisali i o "muslimanskoj narodnoj epici". O časopisu v. rad *Bibliografija časopisa Prilozi proučavanju narodne poezije (1934–1939)* autora Marka Dorđevića objavljenom u stručnom časopisu *Folkloristika* 4/2 (2019).

ili institucionalno usmjerenih sakupljačkih poduhvata¹⁶. Nekoliko publikovanih knjižica sa epskim pjesmama prate skromni tiraži i manje poznati izdavači. U Sarajevu se štampaju pjesme o najpoznatijem bosanskom epskom junaku Aliji Đerzelezu: *Junačke muslimanske pjesme: Gjerzelez Alija* (Izdanje knjižarnice i papirnice Mihajla Milanovića u Sarajevu 1924); nešto kasnije *Narodne pjesme o Djerzelez Aliji. Uredio Muhamed Hadžijahić* (Sarajevo: Muslimanska nakladna knjižara hadži Ahmeda Kujundžića 1934). Knjižicu je uredio i predgovor napisao poznati historičar Muhamed Hadžijahić.

Pojava američkog profesora antičke književnosti, Milmana Parryja, u Jugoslaviji tridesetih godina XX vijeka predstavlja prekretnicu, trenutak od koga sakupljanje, objavljivanje i vrednovanje epike na ovom prostoru dobija novu dimenziju. Profesor Parry, svojim radom, učinio je vrijednosti usmene tradicije Balkana vidljivijim u svjetskim naučnim krugovima, a uspješno je skrenuo pažnju i na sloj bošnjačke epike (najprije u kontekstu rješavanja tzv. "homerskog pitanja"). Smatra se, zajedno sa Albertom Lordom, utemeljivačem Usmene teorije književnosti (Oral theory). Dr. Zlatan Čolaković¹⁷ dao je

¹⁶ Međutim, nije bilo institucionalnog proučavanja bošnjačke književnosti, kulture i ostalog. Radili su to gotovo samo pojedinci, sporadično, ovisno od političkih prilika, bez obzira na bošnjačka, tj. bosanskomuslimanska polazišta, često se, u nuždi, okrećući hrvatskoj, odnosno srpskoj političkoj orijentaciji, što je uvijek iza sebe ostavljalo bitno pitanje nominacije ove literature, kulture i dr. Đenana Buturović, "Dijahronija bošnjačke usmenosti", *Godišnjak BKZ Preporod*, Godina V, Sarajevo, 2005, 166. "U rasponu od skoro trideset godina (1969-1995) ne postoji integralni antologijski izbor bošnjačke epike, već pojedinačne pjesme iz ovog korpusa nalazimo u antologijama epskih pjesama drugih južnoslavenskih naroda. Zapravo, pojavljuju se zbirke koje se temelje na konceptu "srpskohrvatske epike". Sead Šemsović, *Epski svijet Avda Mededovića*, Narodna biblioteka "Dositaj Obradović", Novi Pazar, 2017, 57.

¹⁷ Zlatan Čolaković je rođen u Zagrebu 1955. godine od oca Envera Čolakovića (1913-1976), pisca, prevodioca - autora knjige *Legenda o Ali-paši* i majke Stella Podvinec-Čolaković (1915-1988). Akademsku karijeru uspješno je gradio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zagrebu gdje je diplomirao 1979., a magistrirao 1982. godine. Izabrao je postdiplomske studije komparativne književnosti sa naglaskom na antičku i klasičnu teoriju drame. Odbranio je doktorsku tezu 1984. godine, kasnije pretočenu u knjigu *Tri orla tragičkoga svijeta*. Knjiga predstavlja sveobuhvatnu analizu cjelokupne starogrčke tragedije. Nakon odlaska u Ameriku, dao je značajan podstrek izučavanju bošnjačke epike sačuvane u Milman Parry Kolekciji. Transkribovao je i editirao tekstove pjesama koje je Albert Lord sakupljao u Jugoslaviji tokom 60-tih - ukupno devedeset jednu epsku pjesmu oko 90.000 stihova. Bio je saradnik filogiskog časopisa *Latina et Graeca*, te crnogorskog *Almanaha* i njenih urednika Huseina Bašića i Šerba Rastodera. Objavljivao je i priloge u eminentnim stranim časopisima kao što je *Seminari romani di cultura greca* koji izlazi u Rimu. Preminuo je 2008. godine, u Bostonu, od posljedica srčanog udara. Za ogromni doprinos bošnjačkoj kulturi na području epike posthumno mu je dodijeljena prva "Povelja Avdo Mededović" 2010. godine, svečano uručena njegovoj porodici. Za više o Zlatanu Čolakoviću v. esej Emir Mušović: *Zlatan Čolaković – bošnjački Milman Parry*; dostupno na <https://www.biserje.ba/zlatan-colakovic-bosnjacki-milman-parry/>

značajan doprinos upoznavanju naučnog opusa Milman Parryja i Alberta Lorda¹⁸. On je prvo kao stipendista, a kasnije i kao predavač proveo nekoliko godina na Harvardu. Neizostavno je spomenuti i profesora Enesa Kujundžića koji je Avdov ep *Ženidba Smailagić Mehe* sa 12.311 stihova prvi predstavio široj čitalačkoj javnosti u Bosni i Hercegovini u knjizi *Avdo Međedović: Ženidba Smailagić Mehe* (Sarajevo: 1987)¹⁹. Danas je sasvim legitimno postaviti pitanje zainteresovanosti savremenog čitaoca za epiku, pa se iz tog ugla čini da je njeno "zlatno doba" daleko iza nas.

Milman Parry Kolekcija usmene književnosti

Milman Parry Kolekcija usmene književnosti sastoji se od 12.554 sakupljenih jedinica građe tj. tekstova, a od toga je 758 jedinica zabilježeno na aluminijumskim nosačima zvuka, a 11.796 po diktatu. Ukupno je nasnimano 3.584 aluminijumskih diskova čije trajanje je procijenjeno na 415 časova. Epske pjesme zauzimaju 2.341 diskova u trajanju od 270 časova. Na 960 diskova su pričanja s pjevačima (između ostalih i Ahmet-bega i Murat-bega), dok 275 čine diskovi sa "ženskim pjesmama"²⁰. Tekstove je sabirao Milman Parry sa saradnicima Nikolom Vujnovićem i Ilijom Goleničev-Kutuzovom ljeta 1933. godine, kada je prikupljeno svega 76 pjesama, te u periodu od jula 1934. godine pa do avgusta 1935. godine kada će nastati gro Kolekcije. Upoznavajući uobičajnu svakodnevicu pjevača, Parry nam je ostavio nesvakidašnju kolekciju fotografija (oko 750)²¹. Navedenu zbirku obogatio je i pomenuti Albert Lord svojim sakupljačkim poduhvatima tokom 50-ih i 60-ih godina XX stoljeća. On će ujedno postati i dugogodišnji kurator navedene Kolekcije²². Milman

¹⁸ Zlatan Čolaković - Albert Bates Lord, "Nasljeđe Milman Parryja", *Almanah*, Br. 31-32, Podgorica, 2005, 35-69.

¹⁹ Prva verzija ove pjesme publikovana je davne 1886. godine u izdanju dubrovačke knjižarnice *D. Pretnera*, koju je zabilježio Friedrich S. Krauss (1884-1930) od Ahmeda Isakova Šemića. Godine 1925. pjesmu *Smailagić Meho* izdaje *Prva muslimanska nakladna knjižara (M. B. Kalajdžić)* u Mostaru, kao prvi svezak biblioteke *Muslimanske narodne junačke pjesme*. Digitalna verzija tog svezka, odnosno pjesme objavljene 1925. godine, dostupna je u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Na engleskom jeziku Avdova verzija pjesme prvi put se objavljuje 1974. godine pod naslovom: *Serbo-Croatian heroic songs / collected by Milman Parry. Vol. 3, The wedding of Smailagić Meho / Avdo Međedović* od strane Alberta Lorda i Davida Bynuma.

²⁰ Digitalnoj Milman Parry Kolekciji može se pristupiti na sljedećoj adresi: <https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature>

²¹ Dostupno na: <https://images.hollis.harvard.edu>

²² Elmer David, "The Milman Parry Collection of Oral Literature", *Oral Traditione*, volume 28, number 2 (October 2013), Harvard, 2013, 342.

Parry (1902-1935) je poznati harvardski profesor antičke književnosti i začetnik “homerologije”. Njegov kratki životni put, u trenutku kada je trebao da kruniše svoj naučno-istraživački rad, završio se tragično 1935. godine, neposredno nakon povratka s drugog sabiračkog putovanja po Jugoslaviji. Postoji nekoliko verzija tog događaja, od toga da je izvršio samoubistvo do one zvanične - da je nastradao od metka ispaljenog iz vlastitog pištolja (zbog bezbednosti i terena po kojem se kretao po Jugoslaviji nosio je pištolj prilikom putovanja). Američki profesor Steve Reece u nedavno objavljenom tekstu *The Myth of Milman Parry: Ajax or Elpenor* (Oral Tradition: 2019) u velikoj mjeri rasvjetljava navedenu tragediju praćenu brojnim kontroverzama.

Mušović su ostavili trag u Milman Parry Kolekciji osim kao pjevači, što je svakako najznačajnije, i kao zapisivači pjesama (pomažući Milmanu i Nikoli prilikom bilježenja pjesama), a snimljeno je i nekoliko desetina njihovih fotografija u Bijelom Polju 1935. godine. Pojava Avda Mededovića zasigurno je utjecala da susret istraživača sa svim drugim znalcima gusala bude duboko u njegovoj sjeni. Spletom okolnosti i Murat-beg i Ahmet-beg su pjesme snimali gotovo uporedo s najpoznatijim bošnjačkim pjevačem s područja Sandžaka²³. Od njih je ukupno zabilježeno deset epskih pjesama sa preko 5.000 stihova. Po dužini i zapletu epske priče, iako nismo stepenovali vrijednost ispjevanog, prednjači Ahmetova epska naracija. Zanimljivo je da su sve pjesme sačuvane i u audio-zapisu na aluminijumskim pločama. S njih je Nikola Vujnović²⁴ vršio transkripciju, zapisujući ih u rokovnike.

Važno je napomenuti da su “pričanja”, kako ih je Parry nazvao, odnosno njihove životne priče sada obje objavljene i postale zanimljivo svjedočanstvo o jednom burnom vremenu naše prošlosti. “Pričanje” Ahmet-bega dostupno je u originalu na digitalizovanoj platformi Milman Parry Kolekcije i objavljeno u knjizi *Kazivanje Ahmet-bega Mušovića* (V. Konjević: 2018), dok je “pričanje”

²³ Za više o stvaralaštvu Avda Mededovića v. knjigu Zlatan Čolaković - Marina Rojc-Čolaković, *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica, 2004.

²⁴ Nikola Vujnović je bio katolik iz sela Burmazi kod Stoca, koga je Milman Parry upoznao u Jugoslaviji. Inače, prvi zapis u Kolekciji nastao je 23.06.1933. godine, kada je pjesmu *Marko Kraljević i Musa Keserdžija*, nakon što ju je prethodne noći pjevao u kafani, svojeručno na Parryjevu molbu Nikola zapisao na papiru (bio je pismen za razliku od većine drugih pjevača). On će kasnije postati jedan od glavnih pomoćnika Parryju prilikom njegovog sakupljačkog poduhvata na Balkanu. Nikoline kratke biografske podatke donosi dr. Zlatan Čolaković koji navodi da je imao 28 godina, a da je po zanimanju bio klesar. Nastradaće u vihoru Drugog svjetskog rata. Zlatan Čolaković, Marina Rojc-Čolaković, *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica, 2004, 465.

Murat-bega objavljeno nekoliko godina kasnije u knjizi *Mušovići na Harvardu* (E. Mušović: 2022). Tumačenje pjesama, bez navedenih kazivanja kao svjetionika koji obasjavaju stihove, zamagljuje njihovo današnje sagledavanje i kritičko razmatranje. Za potrebe rada opredijelili smo se za termin *pjevač-guslar*, uz termin *pjevač* kao sveobuhvatniji izraz. Odabir je napravljen iz razloga što su pjevači zastupljeni u ovom istraživanju (Ahmet-beg i Murat-beg) svoje “kazivanje” pratili instrumentom - *guslama* koje smatramo neodvojivim dijelom njihovog usmenog pripovijedanja²⁵.

Epika Ahmet-bega Mušovića (1871-1935)

Ahmet-beg Mušović rođen je 1871. godine u selu Stričini, u Kolašinskoj kazi Osmanskog carstva. Po vlastitom kazivanju spadao je među najimućnije ljude tog kraja, posjedovao je “dućan” i pretežno se bavio trgovinom. Njegov djed bio je Hamza-kapetan Mušović, glasoviti bratstvenik i opjevani junak svoga vremena. Profesor Albert Lord u poznatoj knjizi *Pjevač priča*²⁶ govori o Ahmetu kao primjeru bega-pjevača, spominjući ga u kontekstu “držanja pjevača uz Ramazan”. Nažalost, o Ahmet-begu nije ostalo previše podataka.

Navedeno je posljedica muhadžirskog statusa i teške ekonomske situacije koja je prouzrokovala smrt gotovo cijele njegove uže porodice²⁷. Od biografskih podataka saznali smo da je imao 64. godine, a sljedeće Ahmetove riječi govore o okolnostima nastanka stihova i tragičnoj sudbini ovog čovjeka: *Ja sam brate moj sagorijo sagorijo sam. Ja se čudim kako sam sebe neubijem, ja neskočim nede s nekoga krša pa se vrat ne slomim. Ja se, ja prosim brate, danas od vrata do vrata prosim. Kad ostanem brez večere, kod moje hiljadu dobara, kojih sam koji nijesam u vjeku mome nikad što njesam za, za nedelju dana dva put se probuko. Danas bide dva mjeseca dana nepreobučem se, a bide tri mjeseca dana,*

²⁵ “Istraživanje epike u Sandžaku i njenih stvaralaca svjedoči o tome koliki je značaj muzike, instrumenta gusala, kao pratilačkog činioca za nastanak epske pjesme i njenu ljepotu. Pjesme guslari lakše pamte ako ih čuju kako ih neko pjeva uz gusle, kazuju ih u pravilnijem desetercu, nego ako ih recituju, a napisana pjesma gubi od efekta i umjetničkog doživljaja ako se čita...” Zaim Azemović, “Guslari - Stvaraoci iz Sandžaka”, *Novopazarski zbornik*, Br. 4, 1980, Novi Pazar, 120.

²⁶ Albert B. Lord, *Pevač priča, I. Teorija, II. Primena*, prevela Slobodanka Glišić, IDEA, Beograd, 1990.

²⁷ U svom kazivanju Nikoli Vujnoviću Ahmet-beg ističe, da su mu pod teretom teške ekonomske situacije, nastradale dvije žene i sedmoro djece. U životu mu je bio samo jedan sin od 20 godina o kome ništa nije znao, osim da radi u Prijepolju.

*nenaspavam se, ni se čijem pokrijem niti šta prostrem. Četeres sahata prođe nejedem, pa neznam...*²⁸

Milman Parry i Nikola Vujnović upoznali su Ahmet-bega 2. jula 1935. godine u Bijelom Polju, kada su prvo popisali repertoar njegovih pjesma, zatim napravili tonsku probu i odlučili da tog dana snime prvu pjesmu *Ženidbu Čejvanović Mehe* (PN6827a). Narednog dana zabilježiti će dvije pjesme *Joksim kapetan udara na Stričinu* (PN6838) i *Osveta Kaj(o)vića za rođaka* (PN6836). Zatim, tek nakon što je glasoviti pjevač-guslar, iz Bijelog Polja, Avdo Mededović ispjevao svoju najpoznatiju pjesmu *Ženidba Smailagić Mehe* (PN6840), Ahmet-beg 14. jula 1935. godine snima još tri: *Turko Mehonjić i Golub Popović* (PN12376), *Hamza kapetan i Nika Crnogorac* (PN12377), a sutradan je završio s pjesmom *Mali Marijan dvori Mustaj-bega* (PN12378). Snimljeno je ukupno šest pjesama, kao i zanimljiva Ahmetova priča o svom životu ispričana 17. jula 1935. godine, istog dana kada je Avdo Mededović počeo pjevati najdužu pjesmu bošnjačke epske tradicije *Osman-beg Delibegović i Pavičević Luka* (PN12389). Avdo je pjevao tri dana, nakon čega se razbolio te je snimanje nastavljeno tek 1. avgusta 1935. godine i završeno dva dana kasnije. Nikola Vujnović je u svoju bilježnicu zapisao repertoar od 11 Ahmet-begovih pjesama, o čemu je vođen i zanimljiv razgovor *Ahmet: Neznam ti nijednu sad kazat ja od koga sam je čuo, kazao sam ti neznam bogami. Nikola: Bolan, Ahmete kako nemoreš? Kako si mogao prije, kad sam te pitao prije svaku si rekao odmah. A: Svaku sam ti kazao i zaborvijo bogami "stuvijo" sad. N: Dobro ali trebao bi ja da znam. A: Kazao sam ti brate. N: Znam, kazao si ti meni ali ja nemam onu knjigu više, de sam piso...*²⁹

O utjecaju pojedinca na stvaranje "zajedničkog epskog prostora" upravo nam svjedoči njegovo kazivanje³⁰. Ahmet-beg, iako je starinom iz Kolašina, uspješno pjeva i širi epsku spoznaju i po bosanskim gradovima kao što su Čajniče, Goražde i Foča Ahmet: Pa tako sam pjevo, po Bosni sam pjevo. Tako uz Ramazan pjevo, i ono ljudi neko banku, neko po banke, neko dva dinara. Nikola: Ali, u koja mjesta po Bosni? Ahmet: Pjevo sam u Čajniče, Goraždu, i u Foču. Beli, to nije da lažem, no Bagami istinoga da je bilo tu, bivalo je Ramazan, pa ima, oni svaki guslara imaju. Nabavu uz Ramazan guslara. Pa ja vikni ama

²⁸ Veselin Konjević, *Kazivanje Ahmet-bega Mušovića*, Almanah, Podgorica, 2018, 79.

²⁹ Ibid, 79.

³⁰ O tome je detaljno pisao Alois Schmaus u svojem radu pod nazivom: *Studije o krajinskoj epici*, Rad JAZU, knjiga 297, Zagreb, 1953. Iz novijeg perioda izdvajamo knjigu prof. Mirsada Kunića: *Usmeno pamćenje i zaborav (Krajiška epika i njeni junaci)*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2012.

ja imam glas dobro, pa se čuje dobro, i svaki oni guslar ostani "hali" ostani ona "kahva" i ono sve se zgrni kod mene. Pa u Čajniče, posvadili su kafedžije, oni kaže: "Ti, kod tebe jednu noj, a kod mene jednu, a kod mene jednu, a kod mene jednu". A ja se pogodi s jednijem da pjevam mu uz cio Ramazan, pa ja nemogu da slažem.³¹ O gore navedenom dokazuje i njegov repertoar koji smo podijelili na: epske pjesme pristigle iz Bosne, poput pjesme *Ženidba Čejvanović Mehe*, i epske pjesme "sandžačke krajišnice"³², kovanicu koju je upotrijebio književnik Husein Bašić. Od strane Nikole Vujnovića 1935. godine zapisan je repertoar od 11. pjesama:

1. Turko Mehonjić posjeko Goluba Popovića u Morači
2. Ivković Stojan popalio Liku i Krvavu i zarobio devojkicu Osman-age Deda
3. Ženidba Bejranović Mehe, iz Bihaća sa ćerkom Biščanin Bašage
4. Vuk od Kotare ište sestru Bojačića, i ovaj ne da
5. Mujo diže četku i ide u Kotare, tu je poginuo Arnaut Osman
6. Hamza-kapetan i Nika Crnogorac
7. Kajović Rušid i Mustafa osvećuju Kajović Mehmeda
8. Jaksim kapetan udara na Hasa Mušovića u Stričinu
9. Mali Marjan se pridvorijo begu Ličkom da mu ukrade šćer i osječe glavu
10. Mujović Omer izbavlja oca i amidžu i devojkicu šćerku bega Ličanina
11. Ženidba Čejvanović Mehe³³

Najduža zabilježena Ahmet-begova pjesma jeste *Ženidba Čejvanović Mehe* koja ima ukupno 1.805 stihova (prilikom istraživanja utvrdili smo da nedostaje prvih 500 stihova u rukopisu gdje je zapisana) kao proizvod orijentalno-islamske kulture tog prostora. To je primjer pjesme pristigle iz Bosne na sandžačku epsku granicu. Njenu transkripciju uradio je Nikola Vujnović u Dubrovniku daleke 1937. godine. Primjer epike Ahmet-bega Mušovića (odlomak iz pjesme *Hamza-kapetan i Nika Crnogorac*³⁴).

³¹ Ibid, 81.

³² V. knjigu Husein Bašić, *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica, 2002. Isto: Husein Bašić, "Umjetnički dometi usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije", *Almanah*, Br. 31-32, Podgorica, 2005.

³³ Napomena: Nisu vršene pravopisne ispravke u naslovima pjesama, već su prenijete onako kako ih je Nikola Vujnović zapisao od pjevača.

³⁴ Pjesma je prvi put objavljena u knjizi Emir S. Mušović, *Mušovići na Harvardu : (prilog istraživanju usmene književnosti Bošnjaka): epske pjesme i kazivanje iz Milman Parry kolekcije*, Biblioteka "Vuk Karadžić", Prijepolje, 2021, 59-65.

...Taman Turci u čeif bijahu
 Nešto him se dade pogledati
 Ka Nišiću i kapiji pustoj
 O Nišića poleće kapija
 Doklen ozdo jedna ženska strana
 Na njoj peča bješe i feredža
 Pravo kolu i Turcima kreće
 A gleda je stotina Građana
 Gledahu je pa su besjedili
 Fala Bogu na sve mu ti fala
 Koja je ovo jedna ženska glava
 Kaka joj je od Boga nevolja
 A reče him Hamza-kapetane
 Čuli te me stotinu Građana
 Sad će doći ona ženska strana
 A kad dode selam naturiče
 Svi ćete je selam prifatiti
 A u svoje pogledajte krilo
 Koji bi je okom pogledao
 Bi ga rusa razminula glava
 U riječi kojoj besjedahu
 Dok evo ti one ženske glave
 Selam daje stade na nogama
 Age svi su selam prifatili
 A u svoje krilo pogledali
 A veli joj Hamza-kapetane
 Ha Bogati jedna ženska strano
 Kaka te je nužda dočerala
 Te postavljaš adet u vilajet
 Novi adet u stari vilajet
 Nijesu nam žene dolazile
 Eto žene na londže zelene
 A veli mu ona ženska strana
 A čuli me Hamza-kapetane

Jazuk vama stotinu Građana
 E najviše Hamzi-kapetane
 A što vi je od Nišića glave
 E jazuk bi i sramota bilo
 Što slušate Niku od Rovina
 Na Rudine što je izjavijo
 Izjavijo na Rudine brave
 Baš uz inad car Otmanovića
 A u zdravlje knjaza Petrovića
 U nezdravlje Muša Hamzibaše
 Mušovića Hamze-kapetana
 I njegovo stotinu Građana
 A to bismo s jadom preturili
 No sljavljuje po Nišiću brave
 Te mu pasu groblju Nišićkome
 Korski mu kucaju čaktari
 A pucaju čiftono džeferdari
 A pjevaju tanke Crnogorke
 A tako mi lijepoga dina
 Tek ne mogu obraz uzimati
 Uzimati stotinu Građana
 E najviše Hamze-kapetana
 Ja bih mlada bajrak podignula
 E ja zašla u Nišića grada
 Pokupila stotinu hanuma
 Udarila Niki od Rovina
 Posjekla mu do sedam godina
 A ni Niku ne bi ostavila
 E to reče pa natrag uteče
 Tu ostade stotinu Građana
 Ka stotinu posječeni glava...

Spjev ima razgranatu tematsku strukturu, a mi smo se opredijelili za početni dio: okupljanje prvaka na londži iz razloga što nas pjevač u siže priče umjesto s pticama (gavranima, kukavicama) ili vilama (što je uobičajno) uvodi s muslimankom ženom (hanumom), narušavajući njen prirodni slijed, pa čak i logiku. Na taj način mnogo snažnije umjetnički dojmi i postavlja u podređen položaj svoje likove. Da bi pojačao naboj, pjevač se koristi i islamskim običajima, dodatno unoseći narodni duh i tradiciju u muslimansku epsku pjesmu. Ahmet spominje da je pjesme “naučio” od nekolicine guslara: Murat-bega Mušovića, Nahoda-bajraktara iz Nikšića koga je slušao nekoliko puta u Pljevljima u “kahvu”, Orla Kalića i Islam-bega Mušovića iz Kolašina, Pavla Karišika i Vukoslava Bojića iz Crne Gore.

Zanimljiv je i podatak da je poznati slovenački etnolog Matija Murko (1861 – 1952.), koji je nekoliko godina prije Milmana Parryja, prošao ovim krajevima sakupljajući epske pjesme, u Prijepolju uslikao fotografiju Ahmeda Mušovića, rođaka Ahmet-bega Mušovića³⁵. Fotografija se čuva u Slovenačkom zavičajnom muzeju u Zbirci Matije Murka pod rednim brojem F0041342³⁶.

Epika Murat-bega Mušovića (1855-1941)

Murat-beg Mušović rođen je 1855. godine u Kolašinu i jedan je od nekolicine pjevača s kojim su istraživači obavili razgovor 1935. godine u Bijelom Polju. Prevashodni Parryjev cilj bio je da otkrije način mišljenja onih ljudi koji stvaraju narodnu usmenu tradiciju. Život čovjeka od presudne je važnosti za stil njegovog pjevanja, odnosno građenje repertoara. Razgovor s Murat-begom Mušovićem predstavlja nam epsku hroniku jednog umjetnika. U to vrijeme imao je oko 80 godina i iza sebe tešku životnu dramu. Uspio je preživjeti burna historijska dešavanja od pada Kolašina u crnogorske ruke 1879. godine, pa do Balkanskog rata 1912. godine, kada je živio na samoj granici Crne Gore i Osmanskog carstva u selu Stričini, gdje je bratstvo Mušovića imalo “čifčijska” imanja. Nakon ulaska crnogorske vojske u Stričinu, pronalazi utočište u zavičaju Mušovića, Vraneškoj dolini i Pavinom polju, odakle, po legendi i predanjima (o kojima govori i Ahmet-beg Mušović u svom kazivanju), potiču svi Mušovići. Murat-bega su zadesila 1924. godine kobna dešavanja u Šahovićima (današnje Tomaševo) i zločin nad

³⁵ “Ahmed Mušović, rođen u selu Stričina, općina Mojkovac, kotar Bijelo Polje, na granici Crne Gore, doselio se g. 1912. u Bijelo Polje, gdje živi i odakle odlazi kao radnik u Prijepolje”. Dr Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike (Putovanje u godinama 1930-1932)*, knjiga I, Zagreb, 1951, 97.

³⁶ Dostupno na <https://www.etno-muzej.si/en/digitalne-zbirke/matija-murko/f0041342>

nedužnim muslimanskim stanovništvom tog kraja³⁷. On je nakon Šahovića izbjegao u Bijelo Polje, gdje ga je desetak godina poslije zatekao Milman Parry 1935. godine.

Profesor Parry prvi kontakt s Murat-begom ostvario je 28. juna 1935. godine kada je njegov repertoar zapisao Nikola Vujnović. Međutim, najvjerovatnije su zapisivači tada upoznali i Ahmet-bega Mušovića, pa su prvo odlučili da snime njegove pjesme, kao i razgovor 17. jula 1935. godine. Nakon zapisivanja Ahmetovih pjesama, tačnije 22. jula 1935. zabilježene su i dvije Muratove, a nešto kasnije, 5. augusta, još dvije. Na kraju, Milman Parry odlučuje i da zabilježi životnu priču Murat-bega Mušovića, odnosno njegovo "pričanje"³⁸. Bogato životno iskustvo došlo je do izražaja u razgovoru o drugim guslarima. Murat je ostavio obilje podataka, navodeći da je kao dijete slušao poznate guslare poput Ćor Huseina Husovića i Latifa Zekovića.

Kao i u slučaju Ahmet-bega i Murat-begov epski repertoar podjednako obuhvata epske pjesme "pristigle" iz Bosne i epske pjesme iz Sandžaka. Ukupno je zabilježena 21 pjesma:

1. Boj u Stričinu u Crnoj Goru. Tu je Jaksim kapetan podigao crnogorsku vojsku te udario na Hasan-agu Mušovića.
2. Novica Ćerović prikupio vojsku, da osvećuje ovaj boj na Stričinu.
3. Alajbegović iz Sarajeva pokupijo vojsku i udario na Jaksim kapetana u Šarancima, i tu nastradao.
4. Kaluder Dožić odmetnuo raju u Crnoj Gori, protiv Turaka i udario na Stričinu. Tu je poginuo Hamza-kapetan.
5. Milan vojvoda udara na G. Kolašin te ga osvojio, a Turci ga opet oduzeli.
6. Dragiša Rovčanin, vojvoda udara na Polja, te hi je osvojio, a Halil Kajević ih opet osvojio.
7. Hafiz paša udara na C. Goru, tada je došao do jezera, otalen su ga vratili Crnogorci kad su zauzeli Nikšić
8. Ženidba Tuzle kapetana, šćerkom Bihaćkog Alajbega.
9. Omer Atov posjekao Vukajlović Spaha.

³⁷ V. knjigu akademika Šerba Rastodera *Kad su vakat kaljali Insani : Šahovići 1924*, Almanah, Podgorica, 2011.

³⁸ Usnimili Milman Parry i Nikola Vujnović 10. avgusta 1935. godine u Bijelom Polju, specijalnim fonografom na aluminijumske ploče broj 7125-7136. Transkribovanje teksta uradio je Nikola Vujnović 1938. godine prilikom boravka u Americi; rukopis je zaveden u Kolekciji pod brojem 12.473 i jedan je od posljednjih bošnjačkih/muslimanskih zapisa u njoj.

10. Vuk Rovčanin u Podgorici.
11. Misirlić Mehmed, oteo đevojku Tuzli Kapetanu pošto je ovom bio poklonio njen otac.
12. Udovičić Ahmo u svatovima Halila Krnjice.
13. Đendoš kapetan udara na Bijelo Polje a brani je Mušović iz Kolašina.
14. Smrt Smail-age Čengića.
15. Ropstvo Mujova Halila u Kotarima đe ga Mujo izbavijo.
16. Dva kapetana iz Skadra udaraju na Mušovića ovce u Kolašin.
17. Źenidba Vuka Brankovića iz Kotara (pjesma iz kazivanja).
18. Bojačin Vule kad je gradio crkvu na Grahovcu (pjesma iz kazivanja).
19. Osman Delibegović na Mejdanu sa Šerematovićem (pjesma iz kazivanja).
20. Banović Mihajlo kad je udarijo na Gojak Osmana (pjesma iz kazivanja).
21. Mujo prepratio iz Udbine u Kladušu. Kad mu je udarijo Toma Kapetan na kulu (pjesma iz kazivanja).³⁹

Primjer epike Murat-bega Mušovića (odlomak iz pjesme *Omer Atov posjekao Vukajlović Spasa*⁴⁰):

*Hoj! Prokukala sinja kukavica
Usred zime kad je vakta nema
Kad je vakta ni zemana nema
O Savinu danu bijelome
To ne bila kukavica sinja
No to (Alja) Tahirova majka
Ona kune pleme od (Pepića)
Da Bogda da se pleme utulilo
Što mi sina potražiti nekće
Jednoga mi ubili Brđani
A drugoga hilavi Građani
Nijednoga niko ne osveti
A mljavaše niko ne čujaše*

³⁹ Napomena: Nisu vršene pravopisne ispravke u naslovima pjesama, već su prenijete onako kako ih je Nikola Vujnović zapisao od pjevača.

⁴⁰ Pjesma je prvi put publikovana u knjizi Emir S. Mušović, *Mušovići na Harvardu : (prilog istraživanju usmene književnosti Bošnjaka): epske pjesme i kazivanje iz Milman Parry kolekcije*, Biblioteka "Vuk Karadžić", Prijepolje, 2021, 120-121.

*No to začu Atović Omere
Pa od zemlje na noge skočijo
Pa pripasa silah i oruže
E to njega do Babljaka dođe
A kad Hadžu na Babljaku dođe
No mu Hadžo bajraktare vika
A moj sine Atović Omere
Što si sine ćehru mijenijo
Što junačke oči zamutijo
Da nijesi čet u savodijo
Savodijo u Moraču Donju
Da nijesu braća izginula
Ja nijesam čet u savodijo
Nisu nama braća izginula
Da nijesi vojsku opazijo
Da nam neće udariti Brđani
Na našega Kolašina grada
Nijesam ti vojsku opazijo
Tek čuli me Hadžo bajraktare
Što nam kuka sinja kukavica
U sred zime kad joj vakta nema
Kad joj vakta ni zemana nema...*

Stil i karakter pjevačkog umijeća Murat-bega Mušovića oblikovan je životnim putem kojim je prošao, a kako nam potvrđuje i njegovo kazivanje, mnogi likovi iz epskih pjesama zapravo su bili stvarni junaci tog vremena. Zbog poodmaklih godina, po opširnosti i sadržajnosti, njegove pjesme su znatno kraće u odnosu na Ahmet-begove.

Od ukupno 32 epske pjesme navedene u repertoarima, njih deset se odnosi na tematiku (likovi, mjesta, radnja) koju možemo povezati s Bosnom. Pored poznavanja bosanskih krajišnica kao zajedničke karakteristike, dominantna tematika je opjevavanje mejdana muslimanskih junaka s Brđanima (Crnogorcima), i srpskim junacima, prema Srbiji, a mnogo manje s klimentskim (albanskim) junacima (jedna pjesma). Susrećemo i pjesme o otmicama, ženidbi, svatovima i ropstvu. Primijetno je i odsustvo tema iz davnina, odnosno pjesama o

“starijoj epskoj prošlosti”⁴¹, što je prevashodno karakteristika srpske/crnogorske usmene tradicije (npr. ciklusi pjesama o Kosovskom boju).

O “sandžačkoj krajišnici” kao dijelu bosanske usmene tradicije

Što se tiče nekih karakteristika “sandžačke krajišnice” iz ugla kazivanja Murat-bega Mušovića, izdvajamo nekoliko crtica iz njegovog “pričanja”. O tome ko je nosilac epskog stiha iz tog doba, Murat-beg kazuje da su ponajbolji kolašinski junaci bili ujedno i dobri guslari, a njegove riječi o “četovanju”: *Bogami mi je ja sam se radovo noći (četi) bolje no da si mi halvu peko u danu, da idem. I pušku imo. To ti mi je rad bijo, ja drugoga imo nijesam nikad. Nego pušku za kraj...*⁴² upečatljivo otkrivaju i dublju socijalno-društvenu dimenziju tih vremena. Kako se “gudjelo” na granici kazuje: *Nikola: A zašto su u Nišiću više pjevali te crnogorske, ali ne crnogorske arapske, nego crnogorske muslimanske pjesme, nego ličko ličke pjesme? Murat: A Bogami ono od muke, pa ono pjeva biva, ono učinijo moj otac nešto da valja, ubijo čojeka, dva i ja potlje, skupi se ljudi hoćemo da pjevamo, ono da se čuje po svijetu kako se valja, tako oni onoga, oni onoga to*⁴³. Ujedno nam govori da on, preoblikujući epsko pamćenje, nije “sastavljao” nove pjesme. *Nikola: A jesili ti pjesmu ikad? Murat: A? N: Jesili ti sastavijo jednu pjesmu ikad? M: Ne ja Bogami, nikad bez što sam čuo. Ja nijesam Bogami sastavljo...*⁴⁴ Očigledno su samo pjevači, poput Mehmeda Kolakovića⁴⁵, Ćor Husa Husovića⁴⁶ ili Avda Mededovića, kreirali nova epska prostranstva.

⁴¹ Alija Đerzelez (pominje se u npr. u Milutinovićevoj *Pjevaniji* ili Marjanovićevim *Junačkim pjesmama*) je najpoznatiji bosanski epski junak iz starijih vremena, on hronološki prethodi znamenitim krajiškim junacima Mustaj-begu Ličkom, braći Hrnjica, Budalini Tali... Pretraživanjem digitalne Milman Parry Kolekcije (prema kriteriju naslova pjesme) utvrdili smo da se na njegov lik spominje u njih 23. Neki od pjevača od kojih su zapisane su: Hasan Čustović iz Gacka, Ibro Bašić iz Stoca, Murat Žunić iz Bihaća, Salih Ugljanin iz Novog Pazara, Avdo Mededović iz Bijelog Polja i drugi. Zanimljivo da su četiri pjesme ispjevali i krišćanski pjevači. Pjesma Avda Mededovića *Junaštvo Đerzelez Alije*, (u Parryjevoj zbirci nosi broj PN12379), publicirana je u pomenutoj knjizi Z. Čolaković - M. Čolaković: “Mrtva glava – jezik progovara”, pod naslovom *Katal-ferman na Đerzelez Aliju*; 345-375. Prema mjestima u kojima su pjevane, možemo konstatovati da su pjesme o Aliji Đerzelezu, bile široko rasprostranjene u bosanskoj usmenoj epskoj tradiciji.

⁴² Ibid, 100.

⁴³ Ibid, 103.

⁴⁴ Ibid, 104.

⁴⁵ Mehmed Kolaković je jedan od najpoznatijih pjevača od koga je Luka Marjanović sakupljao pjesme. Pjevao je uz dvožicu tamburu.

⁴⁶ O Ćor Husu Husoviću v. Dr Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike (Putovanje u godinama 1930-1932)*, I-II, Zagreb, 1951.

Oni su neformalni graditelji tradicije, njihovi stihovi su kalup, koji najčešće preuzimaju manje nadareni pjevači. Tako će o pjevanju Ćor Huseina Husovića reći: *E Bogami nije mi onako umijo nijedan, a nije mogo guslima udarit kao on niko. Nikola: Niko a? Murat: E Bogami ja nijesam čuo nikoga. N: A jesu li mu kakve pjesme bile? M: A jesu kako. A dina mi bi osvanuo ti kad on pjeva. N: Znam ali po čemu su njegove pjesme dobre bile. M: Sve ti je ove pjevo od Like i otud. N: Jeli dobro okitijo? M: Ah okitijo ih! N: A kako to okiti pjesmu stari? M: A kako, dok opremi on ljude, šta turi oni čovjek na sebe dževahira, pa obuci ovo, pa obuci ono, pa na konja tako, pa eih! N: Jeli to teško stari? M: Jes Bogami...*⁴⁷

Potreba da narodno sjećanje spomene junačka djela u vremenu opšte nepismenosti prelila se u narodne pjesme - čuvara sjećanja na usmenu tradiciju. Pjevanje o podvizima običnog čovjeka, o kojima u historijskim zapisima po pravilu nema pomena, učiniće da se oni kao epski likovi izdignu iz anonimnosti. Epski pjevač živi na granici, te tako i pjeva, najčešće na posijelima kao nezaobilaznom mjestu bošnjačke epike. Opisi konja, oružja i odjeće na junaku kao okosnice epskog narativa mogu se protezati i na desetine stihova! Svakako da je jedna od glavnih karakteristika bošnjačke epske formule pjevanje na posijelima i uz vjerski praznik - Ramazan⁴⁸. O utjecaju Ramazana na epski prostor govori i Ahmet-beg Mušović: *Tako, u Ramazan svakoga Ramazana, guslara smo imali. Nikola: Samo uz Ramazan, ili vako i drugi put preko zime? Ahmet: Pa tako uz Ramazan, i tako neđe se otidi kod nekoga te čuj, a vala najviše uz (R)amazan...*⁴⁹ Pjevanje uz Ramazan jeste kulturni proizvod i nešto što je karakteristično samo za bošnjačku epsku formulu. Granice epskih prostora Balkana su pogodno tlo za bilježenje razlika, mjesto susretanja, ali često i nepomirljivosti. Ahmet-beg i Murat-beg Mušović, kao predstavnici bosanske usmene tradicije s kraja XIX i početka XX vijeka, najčešće su uz gusle pjevali o imaginarnom i stvarnom svijetu mejdana i četovanja⁵⁰, ali su epski opusi satkani i od drugih tema inspirativnih za usmeno pripovijedanje.

⁴⁷ Ibid, 110.

⁴⁸ "Kod muslimana u Jugoslaviji postoji naročita proslava koja je doprinela negovanju dužih pesama. To je proslava Ramazana, kad ljudi mesec dana poste od izlaska do zalaska sunca i skupljaju se u kafanama preko čitave noći da slušaju epske pesme. Prema Perijevom iskustvu, kada se muslimanskim pevačima postavi pitanje koliko pesama znaju, često odgovore da znaju trideset, po jednu za svaku noć Ramazana." Albert B. Lord, *Pevač priča, I. Teorija*, prevela Slobodanka Glišić, IDEA, Beograd, 1990, 41.

⁴⁹ Ibid, 82.

⁵⁰ "Da su se junaci ovih pjesama najviše bavili krvavim zanatom to ne treba dokazivati. A jesu li se čim drugim bavili, što su radili kad je mir bio i kad su kod kuće bili, kako su i od čega živjeli, jesu li trgovali, jesu li što učili i znali, i to ćemo iz samih pjesama gledati da kažemo". Luka Marjanović, *Junačke pjesme (muamedovske)*, Knjiga III, Matica hrvatska, Zagreb, 1898, XLV.

Tu epsku granicu umjesniji pjevači proširivali su novim sižejima i okvirima. Kao upečatljiv primjer izdvajamo Ahmet-begovu pjesmu Mali Marjan dvori Mustaj-bega⁵¹ koja nam otkriva nekoliko snažno povezanih ljudskih dilema, ali vješto skrivenih iza četovanja dvije vojske kao opšteg epskog mjesta. Prostorno, vremenski i književno, jedna pjesma traje i vrijedi onoliko koliko je njeno epsko znanje utkano u univerzalni društveni kontekst, a njena poruka razumljiva i izvan usmene tradicije u kojoj je stvorena.

Rječnik Ahmet-bega i Murat-bega Mušovića

Iza epskog stiha krije se duboko ukorijenjeni narodni govor s brojnim anahronim riječima i izrazima koji zaslužuju posebnu studiju. Prilikom transkripcije pjesama držali smo se ustaljenog Parryjevog načela dosljednosti transkripcije ili, kako to ističe prof. Enes Kujundžić *da pjesme budu objavljene onako kako su pjevane*⁵². Karakteristike govora, odnosno pjesama Ahmet-bega i Murat-bega u koje smo imali uvid, svrstavaju ih među predstavnike istočnocrnogorskoga dijalekta, obzirom na to da potiču iz okoline Bihora (Kolašin, Bijelo Polje, Petnjica...). Imajući u vidu historiju i prisustvo osmanskih Turaka na našim prostorima, kao i blizinu crnogorske/srpske/albanske jezičke granice, evidentna su razna semantička i fonetska prožimanja. Istorijska upućenost na Bosnu, ostavila je vidan trag na govor i jezik ovog kraja, koji se prvenstveno ogleda u upotrebi glasa *h* (čije je očuvanje karakteristično za sve muslimane ovog jezičkog terena), te čuvanju u izgovoru glasa *j* (*pjevao, mjesto, bijo...*). Karakteristične su i uzrečice: *Bogami, valahi, bezbeli...*⁵³ Utjecaj crnogorskog govornog područja susrećemo u riječima *nijesam, neđe, nedelja...*

Prilikom istraživanja i transkripcije pjesama iz rokovnika u kojima su zapisane, utvrdili smo da manji broj riječi, zbog prisustva brojnih orijentalizama i riječi manje bliskih Nikoli Vujnoviću kao čovjeku iz katoličke tradicije, nisu dosljedno ili bolje reći pravilno prenesene. U Nikolinim transkribovanim tekstovima susreli smo npr. riječ *vrime*, karakterističnu za ikavski dijalekt i Hercegovinu odakle je potjecao - nesvojstveno govoru sandžачkih Bošnjaka.

⁵¹ Za više o epskom liku Mustaj-bega Ličkog v. Mirsad Kunić, "Mustaj-beg Lički – kralj Artur krajiške epike", *Godišnjak BZK "Preporod"*, Godina X, Sarajevo, 2010.

⁵² Enes Kujundžić, *Bibliografska bilješka o Avdi Mededoviću* u knjizi Ženidba Smailagić Mehe Avda Mededovića, "Svjetlost", OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1987, 11.

⁵³ Za više v. Zenaida Karavdić, "Poštalice i uzrečice u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku", *Njegoševi dani 3: (zbornik radova)*, Filozovski fakultet, Nikšić, 2011.

Takve greške bi se mogle otkloniti ponovnim preslušavanjem originalnih tonskih zapisa (napomenuli smo da su sve njihove pjesme zabilježene na 12-inčne aluminijumske ploče). Epske pjesme koje su zabilježili Milman Parry i Nikola Vujnović 1935. godine u Bijelom Polju vjerno su ogledalo govora bijelopoljskih Bošnjaka iz tog perioda i podsjetnik na riječi naših djedova i nana koje polako iščezavaju i nestaju. U nastavku dajemo primjer manje poznatih riječi korišćenih u tekstu: *adet* - običaj; tradicija; navika, *brav* - naziv za ovcu, *ćeif* - volja; učiniti nekom nešto po volji, *čehra* - lice; izgled lica; fizionomija, *ćuprija* - most, prelaz, *din* - vjera, *džeferdar* - vrsta bogato ukrašenog pištolja, *dževahir* - dragulj, *halva* - poslastica, *hal* - teško stanje; nevolja, *hanuma* - žena, muslimanka, *hilav* - pokvaren, lukav, *jazuk* - šteta; žalibože; na sramotu! *londža* - mjesto gdje se okupljaju ljudi; sijelo; vrsta bogato ukrašene prostorije-terase, *kadija* - sudija, *potljen* - kasnije, *vakat* - vrijeme, period, razdoblje, *vilajet* - pokrajina, upravna jedinica, *suvat* - ispaša; livada za stoku, *zeman* - vrijeme.⁵⁴

Zaključak

Upoznajući se s pjesmama, odnosno repertoarima dvojice pjevača guslara s granice, proizilazi i naša konstatacija da su se na epskom prostoru Sandžaka, kao dijelu bosanske usmene tradicije, podjednako cijenili pjevači koji znaju ispjevati “historijske” pjesme, ali i “bosanske” (krajiške/ličke kako ih nazivaju u “kazivanjima”). Upravo je u Bijelom Polju 1935. godine, od strane Milmana Parryja, zabilježena najduža Ahmet-begova pjesma *Ženidba Čejvanović Mehe* sa 1.805 stihova kao primjer povezanosti usmene tradicije Bosne i Sandžaka, te razmjene epskoga sadržaja. Pjesme u izvođenju sandžačkih epskih pjevača dobile su pečat i nakit svojstven njihovoj darovitosti i talentu. To nam govori da je početkom treće dekade XX vijeka usmeno epsko stvaralaštvo Bošnjaka na prostoru Sandžaka još uvijek bilo duboko ukorijenjeno u bosanskoj usmenoj tradiciji. Bosanski junaci, toponimi, historijska zbivanja su se rado opjevali na brojnim sandžačkim posijelima, dok je jedan pjevač postajao prihvaćen kada upozna cjelokupan repertoar sopstvenog usmenog naslijeđa. Da je ta razmjena dvosmjerna, potvrđuje nam i knjiga *Avdo Mededović: Ženidba Smailagić Mehe* (Sarajevo, 1987).

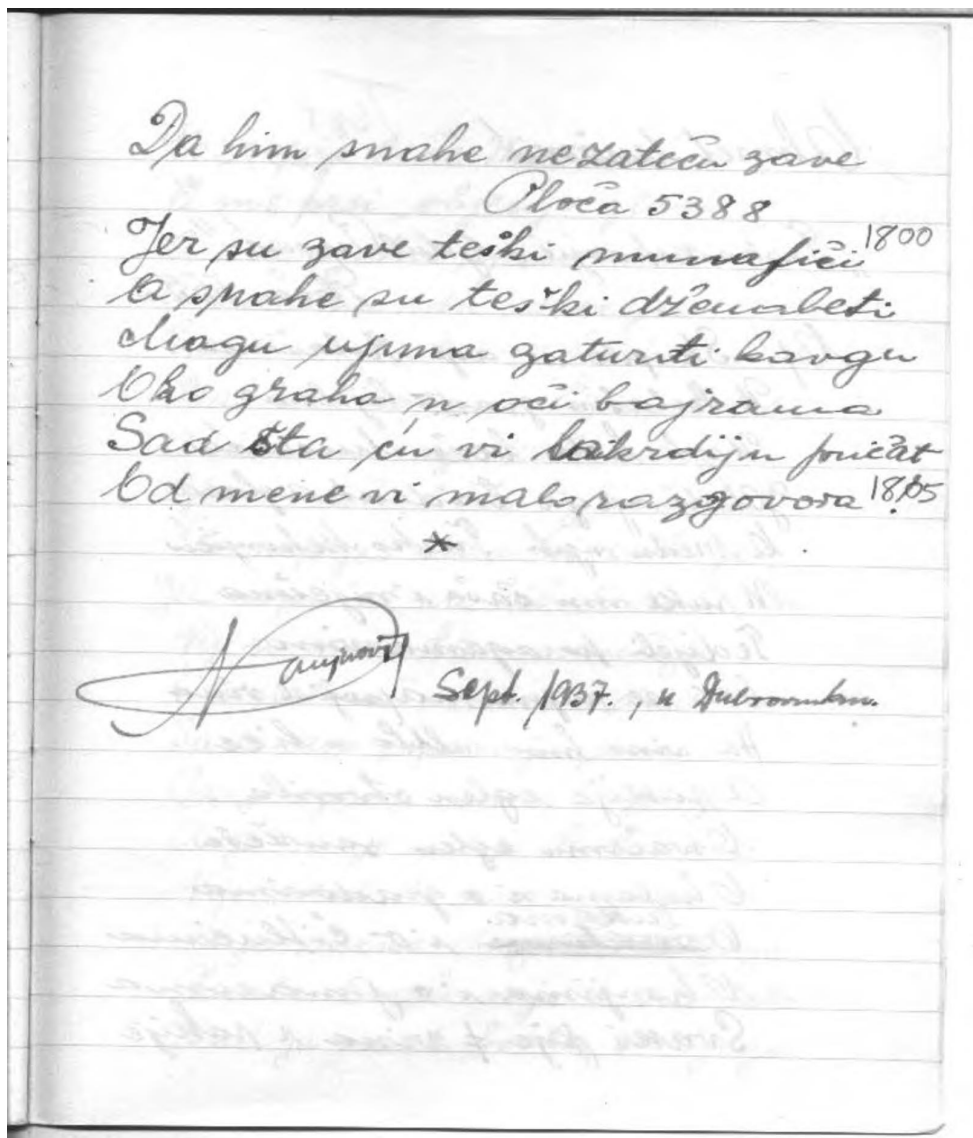
⁵⁴ Prilikom objašnjenja riječi korišćeni su slijedeći izvori:

1. Abdulah Mušović, *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka Dositej Obradović, Novi Pazar, 2016.
2. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

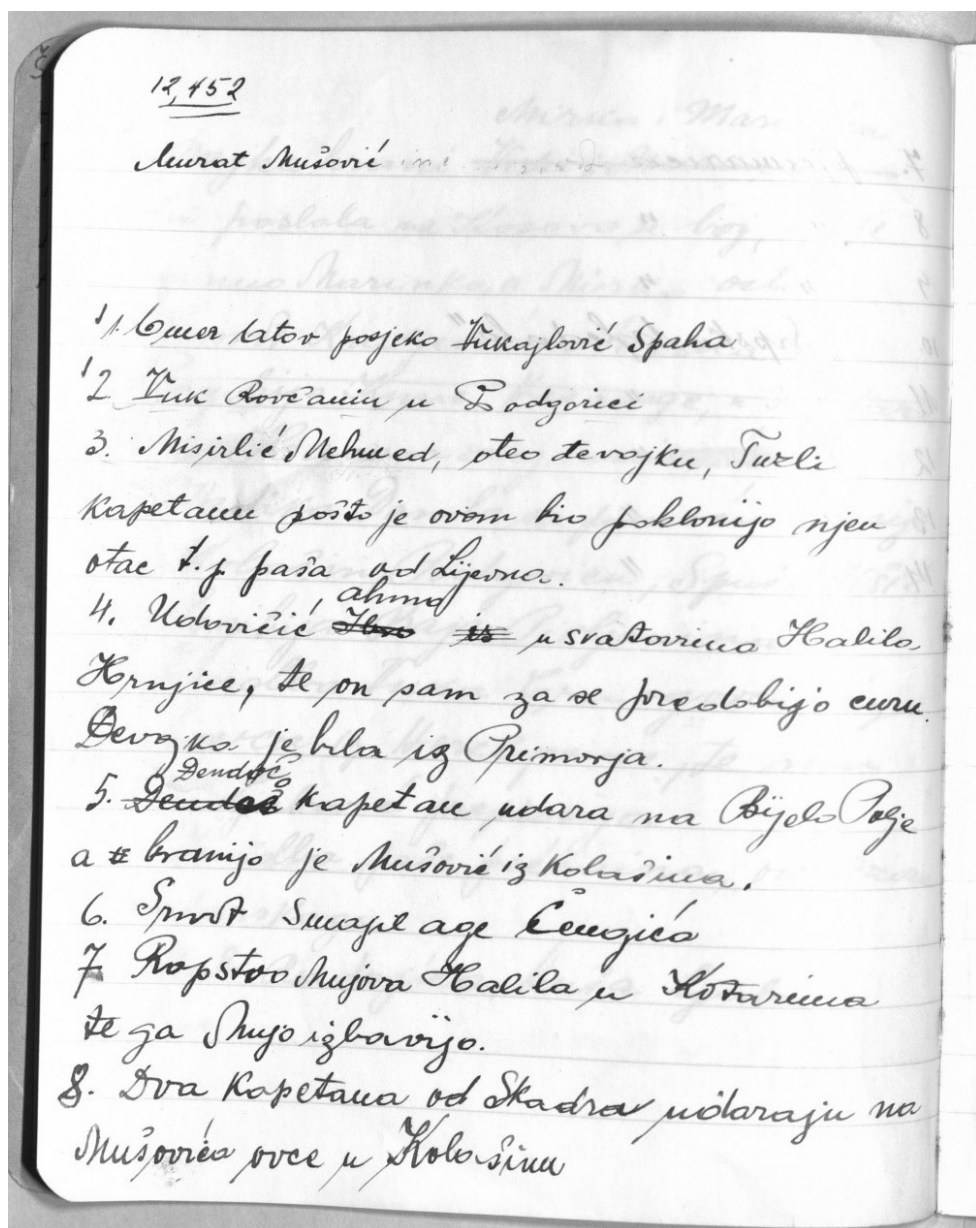
Obzirom na administrativnu i političku povezanost Sandžaka s Bosnom sve do 1878. godine, epsko usmeno stvaralaštvo Bošnjaka, i pored činjenice da su u njega umetnute granice sticajem historijskih prilika (poslije Austrougarske okupacije Bosanskog vilajeta 1878. godine), nije iscrpilo jedinstvenu kulturnu nit i povezanost. S druge strane, pomenuti primjer crnogorskog grada Nikšića, kao jednog od najopjevanijih epskih gradova usmenog kazivanja tog govornog područja i ujedno posebnog izvorišta muslimanske junačke epske pjesme – ukazuje da je taj epski materijal izgubio svaku spregu s maticom.

Epski prostor nije ograničen i ne poznaje državne granice dok god kulturna kohezija unutar jednog naroda ima dovoljnu čvrstinu i međusobnu isprepletenost koja briše tu granicu. Upravo su pjesme Ahmet-bega i Murat-bega Mušovića dobar podsjetnik prelaska te nametnute granice, ali i potrebe da bolje razumijemo epsko sagledavanje prošlosti. Stotine hiljada zabilježenih stihova sačuvanih u raznim kolekcijama (Milman Parry, Zemaljskog muzeja, Matice Hrvatske i drugih) govore da je neophodno iznova i iznova ukazivati na junačku epsku pjesmu Bošnjaka kao dio balkanskog usmenog kolorita, osvrćući se pritom kako na njene književne vrijednosti i osobenosti s vlastitom estetikom, stilom i kompozicijom, tako i na nedostatke. Naposljetku, da bismo brisali granice moramo pisati o njima.

PRILOZI

Prilog 1. Posljednja stranica pjesme Ženidba Ćejvanović Mehe (PN6827a) Ahmet-bega Mušovića dužine 1.805 stihova. Zabilježena je od strane Milman Parrya 1935. godine. Transkripcija je urađena u Dubrovniku septembra 1937. godine.

Prilog br. 2. Popis pjesama Murat-bega Mušovića napravljen od strane Nikole Vujnovića nakon njihovog razgovora 5. avgusta 1935. godine zabilježen u rokovniku.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

The Milman Parry Collection of Oral Literature (PN 12376, PN 12377, PN 12378, PN 6826, PN 6827a, PN 6836, PN 6838, PN 12418, PN 12420, PN 12452, PN 12454, PN 12455, PN 12473, PN 6805).

Knjige

Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Posebna izdanja / Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983.

Albert B. Lord, David E. Bynum, *The Wedding of Smailagić Meho, Avdo Mededović, With a translation of conversations concerning. The Singer's Life and Times by David E. Bynum Serbo-Croatian Heroic Songs. Collected by Milman Parry. Volume three*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1974.

Albert B. Lord, *Pevač priča*, I. Teorija, II. Primena, prevela Slobodanka Glišić, IDEA, Beograd, 1990.

Alois Schmaus, *Studije o krajinskoj epici*, u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 297, Zagreb, 1953.

Dr. Matija Murko, *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike (Putovanje u godinama 1930-1932)*, I-II, Zagreb, 1951.

Emir S. Mušović, *Mušovići na Harvardu: (prilog istraživanju usmene književnosti Bošnjaka): epske pjesme i kazivanje iz Milman Parry kolekcije*, Biblioteka "Vuk Karadžić", Prijepolje, 2021.

Enes Kujundžić, *Ženidba Smailagić Mehe : junački ep / Avdo Mededović ; priredio Enes Kujundžić*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

Husein Bašić, *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica, 2002.

Luka Marjanović, *Junačke pjesme (muhamedovske) Uredio dr Luka Marjanović, Sa četiri slike*, Knjiga III, Matica Hrvatska, Zagreb, 1898.

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Narodno blago (Reprint izdanje)*, priredio Džafer Obradović, Sejtarija, Sarajevo, 1997.

Mirjana Detelić, *Mitski prostor i epika; Urednik Predrag Palavestra*, Posebna izdanja, knj. br. 46, SANU, Beograd, 1992.

Mirsad Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav (Krajiška epika i njeni junaci)*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2012.

Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.

Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

Sead Šemsović, *Epski svijet Avda Međedovića*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar, 2017.

Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani : Šahovići 1924*, Almanah, Podgorica, 2011.

Veselin Konjević, *Kazivanje Ahmet-bega Mušovića*, Almanah, Podgorica, 2018.

Zlatan Čolaković, Marina Rojc-Čolaković, *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica, 2004.

Časopisi

Dušica Minjović, "Ženidbe otmicom u epskoj narodnoj poeziji - Modulativnost tema", *Almanah*, Br. 35-36, Podgorica, 2006.

Đenana Buturović, "Dijahronija bošnjačke usmenosti", *Godišnjak BKZ Preporod*, Godina V, Sarajevo, 2005.

Elmer David, "The Milman Parry Collection of Oral Literature", *Oral Traditione*, Volume 28, Number 2 (October 2013), Harvard, 2013.

Husein Bašić, "Umjetnički dometi usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije", *Almanah*, Br. 31-32, Podgorica, 2005.

Marko Đorđević, "Prilozi proučavanju narodne poezije (1934–1939)", *Folkloristika*, Br. 4/2, Beograd, 2019.

Mirsad Kunić, "Mustaj-beg Lički – kralj Artur krajiške epike", *Godišnjak BZK Preporod*, Godina X, Sarajevo, 2010.

Rašid Dujrić, "Pledoaje za ravnopravnost akademskog proučavanja bosanske književnosti u južnoslavenskom štokavskom prostoru na fakultetima u postjugoslavenskom društvu : sa argumentima interkulturalnosti i intertekstualnosti bosanske književnosti", *Almanah*, Br. 87-88, Podgorica, 2021.

Steve Reece, "The Myth of Milman Parry, Ajax or Elpenor?", *Oral Traditione*, Volume 33, Number 1, Harvard, 2019.

Zaim Azemović, "Guslari – Stvaraoci iz Sandžaka", *Novopazarski zbornik*, Br. 4, Zavičajni muzej u Novom Pazaru, Novi Pazar, 1980.

Zlatan Čolaković, Albert Bates Lord, "Nasljedje Milman Parryja", *Almanah*, Br. 31-32, Podgorica, 2005.

Zbornik radova

Zenaida Karavdić, "Poštapalice i uzrečice u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku", *Njegoševi dani 3 : (zbornik radova)*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2011.

Digitalizirana građa

Jukić-Martić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Svezak prvi. Pjesme junačke. U Osieku 1858.* Dostupno na: https://books.google.rs/books?id=k2EAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbps_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Junačke muslimanske pjesme, Gjerzelez Alija, Izdanje knjižarnice i papirnice Mihajla Milanovića u Sarajevu, 1924. Nepoznat izvor.

Luka Marjanović, *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u Gornjoj Hrvatskoj, Krajini, i Turskoj Hrvatskoj, sabrao Luka Marjanović, svezak I*, 1864, Zagreb. Dostupno na: https://books.google.rs/books?id=m5FAQAIAAJ&printsec=frontcover&source=gbps_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Sima Milutinović Sarajlija, *Pjevanija cernogorska i hercegovačka sabrana Čuburom Čojkovićem Cernogorcem* (pseudonim za Simu Milutinovića Sarajliju), Lajpcig, 1837, (tzv. lajpciško izdanje). Nepoznat izvor.

Tomislav Maretić, *Metrika muslimanske narodne epike*, u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 253: Razreda historičko-filološkoga i filozofičko-juridičkoga, Zagreb, 1935. Zapis je preuzet s web adrese <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=169945>

Tomislav Maretić, *Metrika muslimanske narodne epike*, u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 255: Razreda historičko-filološkoga i filozofičko-juridičkoga, Zagreb, 1936. Zapis je preuzet s web adrese <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=169945>

Vuk Stefanović Karadžić, *Mala prostonarodna slaveno-serbska pesnarica*, štampano u Beču, 1814. Dostupno na: https://books.google.rs/books?id=CwA1AQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbps_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Vuk Vrčević, *Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi muhamedove vjere pjevaju)*, Skupio i na svjet iznio Vuk vitez Vrčević, U Dubrovniku na kladom knjižare D. Prethera, 1890. Nepoznat izvor.

Rječnici

Abdulah Mušović, *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka „Dositej Obradović“, Novi Pazar, 2016.

Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

Web izvori

<https://www.biserje.ba/zlatan-colakovic-bosnjacki-milman-parry/>

<https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature>

<https://images.hollis.harvard.edu>

<https://www.etno-muzej.si/en/digitalne-zbirke/matija-murko/f0041342>

EPIC BOUNDARY BETWEEN BOSNIA AND SANDŽAK THROUGH THE PERSPECTIVE OF TWO GUSLARS, AHMET-BEY AND MURAT-BEY MUŠOVIĆ

Summary

This paper explores the historical context of the existence of an epic boundary by examining the life paths of two guslars (gusle singers), Ahmet-Bey and Murat-Bey Mušović, and their epic songs recorded by Harvard scholar of classical literature and Homeric studies, Milman Parry, in Bijelo Polje in 1935. By showcasing portions of their epic repertoire, we highlight the rich oral tradition of the Bosniaks preserved in the Milman Parry Collection at Harvard. However, the fate of the cultural creators within the Bosniak epic domain is deeply intertwined with the turbulent events of the late 19th century and the withdrawal of the Ottoman Empire from the Balkans. Social realities and the scholarly contributions of the broader community frame the journey from individual epic expression to its preservation in collective memory. For this reason, we have placed the singers, their songs, and the recorder on equal footing, recognizing their shared significance. To draw conclusions about the epic past, we used the oral accounts of Ahmet-Bey and Murat-Bey Mušović, recorded on 12-inch aluminum discs that faithfully capture the live voices of the storytellers. By considering their reflections, we become closer conversationalists with that time, separated from us by decades. Excerpts from two songs are presented as examples of the achieved level of epic tradition, alongside commentary on their repertoires and the distinctive speech patterns characteristic of the region.

As a product of centuries of interaction and conflict between civilizations, the epic domain of the Bosniaks has consistently faced challenges and the turbulence of historical events. These circumstances facilitated the development of a culture with a multiethnic composition, bringing both advantages and susceptibility to dispute and appropriation. Therefore, defining the epic boundary established by the Bosniaks within the oral tradition of the Balkans is of immeasurable importance for the literary creation of an entire people, serving as an auditory expression of their identity. Through this research, we seek to answer the question: Does an epic boundary exist at all?

Keywords: epic boundary, Bosnia, Sandžak, gusle, Milman Parry Collection at Harvard, Mušović family, Bijelo Polje, lexicon.